

տեղական ժողովրդին յայտնի է միայն «Խանգարած կամ Հանգարած» եկեղեցի անունը, անհասկանալի է, սակայն, թէ ինչո՞ւ պէտք է հանգարած ասուի. իս տառը հ-ի չէր կարող փոխուել. կարող էր հակառակը լինել—այո՛, բայց «հանգարած» միտք չունի և Վտղարչապատու բարբառը, իբրև զուտ արարատեան—հ չէ փոխում իս-ի:

Մնում է ինձ ուրախութեամբ ասել և այն, որ ըստ վկայութեան նոյն Յուսիկ սրբադանի (Արարատ, 1902. ԺԱ. —ԺԲ., էջ 1055) Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանը նոյնպէս գեռ 1842 թ.ին կոչում է Զուարթնոց եկեղեցին «հանգարած», և ոչ այլապէս:

Քժեղասլէս Բ. Նաւասարդեան

5 Մարտի 1902 թ.

Տփլիս.

ՄԵԾ ԵՂՋԻՐԱՒՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԸ.

Կիրք. Կթելու գործողութիւնը շատ նշանակութիւն ունի կաթնաանտեսութեան մէջ, որովհետեւ Կթելու եղանակից կախումն ունի ստացուած կաթի քանակը, որակը և մաքրութիւնը: Այս գէպըում ևս հարկաւոր է ձեռք առնել մաքրութեան բոլոր մեջոցները, իսկ Կթել շրմացողը կլնասէ լաւ կաթնոտ կալին:

Կովից հնար եղածին չափ մեծ քանակութեամբ մաքուր և իւղոտ կաթ ստանալու համար պէտք է առաջնորդուել հետևեալ կանոններով:

1) Ամէն անգամ Կթելուց առաջ կովի ամբողջ ստինը, մանաւանդ պտուկները, կովկեթը, կթողի ձեռները և Կթելու համար գործածուած բոլոր ամանները պէտք է շատ մաքուր

լուանալ և ապա մաքուր շորով սրբել, չորացնել: Առ հառարակ որչափ մաքուր պահուի կողերի ստինքը, այնքան աւելի ընտիր կաթ կստացուի: Այդ աչքի առաջ ունենալով կթելիս հորթերին չպէտք է թողնել մայրերի մօտ: Կթելուց առաջ պտուկները փափկացնելու համար հարկաւոր է թարմ կաթ քսել, յետոյ փոքր ինչ գետնի վերայ կթել, և ապա կովկիթի մէջ:

Թէ որքան կարևոր է կաթնատեսութեան մէջ մաքրութիւնը, պարզ երևում է Սօկուեան կատարած գիտողութիւններէ: Միւնխէն քաղաքի անմաքուր օդ պարունակող մի գոմում տռանց նախօրօք պտուկները լուանալու կթել են կովը, ապա հէնց նոյն կովը, առաջուց պտուկները և կթողի ձեռները լուանալով, կթել են բացօթեայ: Այդ երկու անգամ ստացած կաթը պահել են 15° բարեխառնութեան մէջ, 50 ժամ անցնելուց յետոյ մակըդուել է առաջին անգամ կթած կաթը, իսկ 80 ժամից յետոյ երկրորդ անգամ կթածը:

Որպէս զի աւելի մաքուր և սաղմերից ազատ կաթ ստացուի, բացի ստինքը լուանալուց հարկաւոր է նաև նորա շուրջն եղած որովայնի միւռ մասերը և կողերը ձիասանրով (զաշալ) և խողանակով օրական երկու անգամ մաքրել, դոմի օդը փոխել, կենդանիների աղըը հեռացնել, փռուածքի համար գործ դնել չիչացած յարդ, կովերի կերի միջից հեռացնել ամէն տեսակ թթուած, խմորուած, փչացած նիւթեր: Կթելու ժամանակ կովերին չպէտք է կեր տալ: Եթէ հնարաւոր է, լաւ կլինի նոյն իսկ դոմի պատերը և յատակը ամենայն օր մաքրել և լուանալ: Խերաքանչիւր կով կթելուց յետոյ կթողը պէտք է նախ ձեռները լուանայ մաքուր ջրով և ապա մօտենայ մի սուրիշ կով կթելու: Փորձերը ցոյց են տուել, որ անխնամ, անմաքուր պայմաններին մէջ ստացուած կաթը կարող է 2000 անգամ աւելի բակտերիաներ պարունակել, քան երբ կանոնները հնար եղածին չափ պահպանուեն:

2) Կթելուց առաջ անհրաժեշտ է մի երկու բոպէ դրդել ստինքը և ձգել պտուկները, մանաւանդ այն կովերին, որոնք սովորութիւն ունին կաթը պահել ստինքներում: Կթողը որչափ հանգիստ լինի՝ աթոռակի վերայ նստած, նոյնչափ բարեխոյճաբար կվերարեքուի հարկաւ դէպի իւր գործը:

3) Ամէն մի պատահական մարդու, մանաւանդ երեխայի ձեռք չի կարելի կով տալ կթելու: Կթողը պէտք է հմուտ լինի և այնքան ոյժ ունենայ, որ կարողանայ բոլորովին քամել կովի ստինքը: Անպատճառ հարկաւոր է ամբողջ բռունցքով՝

հինգ մատով, և ոչ թէ միայն բթամատով ու ցուցամատով կթել, մանաւանդ սկզբներում. երկու մատով կթելիս կենդանին աւելի ցաւեր է դգում և անհանգիստ է լինում: Հողանդացիք այսպէս են կթում. նախ ամբողջ բռունցքով բռնում են պատուկը այնպէս, որ ցուցամատով սեղմում, ճնշում է նորա արմատը, ապա յաջորդաբար սեղմում են հետեւեալ մասները և այդպիսով կաթը հոսում է պտուկի վերել մասերից դէպ ներքե, ծայրը, և թափւում է ամանի մէջ: Հեշտութեամբ կարելի է սովորել այս եղանակով կթելը. կթողի համար սա պահաս դժուարին և պահաս ձանձրալի է, քան սովորական եղանակով կթելը: Կով կթելը ջահել հասակից պէտք է սովորել:

4) Պէտք է կթել արագ արագ, մանաւանդ երիտասարդ և կաթնառատ կովերին, որպէս զի սաինքը գրգռուի. միայն ի հարկէ առանց չափաւանցութեան: Փորձերը ցոյց են տուել, որ որքան արագ կթուի, այնքան աւելի կաթ կստացուի: Դանդաղութիւնը կարագի մի մասի կորստեան պատճառ է դառնում: Դանդաղ կթելը վատ է ազդում նոյն իսկ կովի վերայ և նա դժկամուկութեամբ է կաթ տալիս:

Դերմանահան մի ագարակում այս նպատակով 5 կովերի վերայ փորձեր են կատարուած, որոնց փոխ առ փոխ կթել են նախ մի աշխոյժ երիտասարդ, արագ արագ, և ապա մի ծերունի՝ դանդաղ կերպով: Առաջ ենք բերում այդ փորձերի հետեւանքը գերմանական լիտրի չափով:

Կովերի հ.-ը	դանդաղ կրելիս	արագ կրելիս
1.	32	38,5
2.	34,5	51,5
3.	50 »	68,5
4.	40.5	43 »
5.	44.5	50 »

Այս աղիւսակից մենք տեսնում ենք, որ երկու կթողների ստացած արդիւնքները զգալի կերպով տարբերւում են և բոլոր դէպքերում էլ արագ կթելիս աւելի է ստացուել. հետեւաբար և անհրաժեշտ է միշտ արագ կթել:

5. Պէտք է կթել մինչև վերջին կաթիլը և բնաւ չընդհատել, քանի որ դեռ կաթ կայ սաինքի մէջ: Ընդհատումներով կթած ժամանակ ընտիր կաթ չի ստացւում: Սկզբներում կթած կաթը աւելի ջրալի է լինում, մինչդեռ մնացած մասը կաթի ամենաբնական, պինդ մասն է՝ հարուստ կարագով: Կաթի ճարպային

մասերը թեթեւ լինելով բարձրանում են սախնքի վերեւի մասերը, ուստի ամենից վերջը կթած կաթը աւելի իւղոտ է լինում: Ատինքի մէջ կաթ թողնելը ձեռնառու է, և նոյն իսկ վնասակար է. կովը կարող է պահասեցնել այդպիսով կաթը, մնացած մասը արդեւէր հզառնայ ապագայում գոյացուող կաթին, ստինքներում ու պտուկներում կարող է մակըդուել և բորբոքում յառաջացնել. բացի դորանից պնդացած մակարդը կարող է ընկնել նոր կթած կաթի մէջ և փչացնել:

Շատերը կարծում են, որ կթելուց յետոյ մի փոքրիկ բաժակ կաթ հաղիւ մնացած լինի կովի սախնքի մէջ, բայց այդ սխալ է: Փորձերը ցոյց են տուել, որ երբեմն մինչև իսկ մի շիշ կաթ թողած են լինում, և պատճառն այն է, որ կովը շատ անգամ իւր ուղածին պէս կարողանում է պահել, արդեւէլ կաթը սախնքում:

Անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ առաջ բերել մի փորձառու և յայտնի գիւղատնտեսի կատարած փորձերի արդիւնքը: Նա իւր փորձերը կատարել է մի ալգաուդեան կովի վերայ, այսպէս: Որովհետև երեկոյեան և առաւօտեան կթելիս կողմնակի մարդիկ կային կանգնած, կթողը հմուտ անձն չէր, իսկ կովն էլ նորան սովոր չէր, ստացուեց՝ երեկոյեան 2250, առաւօտեան՝ 2340 խոր. սանտ. կաթ: ճաշի ժամանակ կով կթողը մի հմուտ, փորձուած մարդ էր, և չնայելով որ սովորաբար ճաշերին աւելի պահաս կաթ էր ստացւում, այդ օրը 4090 խոր. սանտ. կաթ ստացուեց: Ուրեմն կովն առաւօտեան բաւական քանակութեամբ կաթ էր պահել իւր ստինքներում: Բացի քանակութեան տարբերութիւնից, կաթի բաղադրութիւնը ճարպի վերաբերմամբ հետեւեալն է.

Ճարպի քանակ.

Ճարպի քանակութիւնը

	ամբողջ կրածի մէջ	կրելու սկզբին	կրելու վերջեր
Երեկոյեան . . .	3,17 ⁰ / ₁₀	2,05 ⁰ / ₁₀	3,99 ⁰ / ₁₀
Առաւօտեան . . .	1,95 »	1,59 »	2,97 »
Կէս օրին	2,56 »	1,33 »	5,12 »

Այս հաշուով երեկոյեան ստացուեց $\frac{1}{6}$, առաւօտեան $\frac{1}{9}$, իսկ կէս օրին $\frac{1}{4}$ զրուանքայ:

Վերջերս Դանեմարքացի մի հողագործ հաւաքել է կովերի կաթը չորս մասի բաժանած և իւրաքանչիւր մասն առանձին հարել, տեսել է, որ մի լիտր կարագ ստանալու համար կթելու սկզբներին ստացուած կաթից հարկաւոր է 172 լիտր կաթ

միջին կթածից	.	.	.	.	.	38	«	»
վերջերից	.	.	.	.	.	27	«	»
ամենավերջին կաթիլներից	.	.	.	.	.	12	«	»

Այս հաշուից պարզ երևում է, որ կաթի վերջին կաթիլները աւելի հարուստ են իւղային մասերով, և ուրեմն պէտք է մինչև վերջին կաթիլը քամել, մանաւանդ որ այդպիսով կովերի կաթնատուութեան կարողութիւնն ևս զօրանում է:

6) Մինչև վերջին կաթիլը գոռար կլինի կթել այն ժամանակ միայն, երբ կովի պտուկները ծածկուած են գորանուկներով (бородавки), որով գոռարանում է կթելը նոյն իսկ կթողի համար. երբեմն այնպէս է պատահում, որ կթելը կովին ցաւ է պատճառում, և նա շատ անհանգիստ է լինում ու գոռարացնում մինչև վերջը կանոնաւոր կթելը:

Վերջապէս երբեմն կովի ստինքը կամ նորա մի մասը վնասուած, վերան վերքեր, ճեղքուածներ կամ բորբոքում յառաջացած է լինում. այս բոլորը կարող է պատահել մրուկուց, հարուածելուց, բաց ամէնից աւելի ստինքի անմաքրութիւնից և վատ կթելուց: Այս դէպքում կաթը ստիւաւ է լինում—ոչ միայն նորա համար, որ հնար չը կայ մինչև վերջին կաթիլը կթելու, այլ և որ ստինքի գեղձի միջից կաթ արտադրելու գործողութիւնը վնասուում, խանգարուում է. մինչև իսկ երբեմն գործարանը բոլորովին դադարում է կաթ արտադրելուց:

Աւուած կամ վիրաւոր ստինք ունեցող կովը արաջի է տալիս, որովհետև ստինքին գիպելը սաստիկ ցաւ է պատճառում: Չնայելով գորան հիւանդ ստինքը պէտք է օրական 3—4 անգամ մաքուր կթել: Այդպիսի ստինքից ստացուած կաթը շատ անգամ լոռ լոռ է լինում և գործածութեան համար անպէտք է. գորանով կարելի է միայն խոզերին կերակրել: Եթէ հիւանդ ստինքը չկթուի և կամ անհանոն կթուի, այն ժամանակ ստինքը, թթուած կաթից չաղատուելով՝ այնչափ կլեցուի կեղտով, որ մի կամ երկու պտուկը բոլորովին կփակուեն և այլ ևս կաթ չեն արտադրի: Այսպիսի կովերն այնուհետև իւրեանց ամբողջ կեանքում կկթուեն երկու կամ երեք պտուկներով և աւելի պահաս կաթ կտան:

7) Երբ ստինքը այս կամ այն կերպ վնասուած կամ վիրաւորուած է լինում և ոչ մի կերպ հնարաւոր չէ կթել մինչև վերջին կաթիլը, որպէս զի լուրջ հիւանդութիւններ չյառաջանան, ստինքը չբորբոքուի՝ գործ են ածում յատկապէս այդ նպատակով պատրաստած կաթնահան գործիք (катетеръ), որի բարակ

խողովակը անց են կացնում պտուղի անցքի մէջ: Ամէն անգամ այս խողովակը, բայց $\frac{1}{4}$ ժամ տաք ջրի մէջ թողնելուց, պէտք է լաւ ակտահանել և ապա գործածել: Խողովակը չպէտք է շատ հաստ լինի և ոչ էլ կարծիքով թեամբ պէտք է դնել պտուղի անցքի մէջ, որ շատ խորը չգնայ, ոչ աւելի քան պտուղի երկարութեան $\frac{5}{4}$ մասը:

Կթելու մեքենաներ շատ կան, բայց դրա բոլորն էլ այնքան օգտակար չեն համարւում, ունին շատ աչքի ընկնող պակասութիւններ, որի պատճառով և շատ չեն տարածւում: Պակասութիւնները հետեւեալներն են.

ա. Մեքենայով կովի մէջ եղած կաթը բոլորը չի կթւում, այնպէս որ վերջերը մարդ ստիպուած է լինում մնացածը ձեռներով կթել:

բ. Մեքենայով կթել կարելի է միայն հանդարտ ընաւորութիւն ունեցող կովերին. վախկոտ կովերը շուռ կտան կովի կթը և վայր կձգեն խողովակը, այնպէս որ ամէն անգամ այս կերպ կով կթելիս մօտը պէտք է մարդ կանգնած լինի:

գ. Սաստիկ ձգելու, քաշելու պատճառով պտուկների մէջ մեծ քանակութեամբ արիւն կոխի հաւաքուել և կթելուց յետոյ կսկսեն կապտել. ուստի մեքենայով երկարատե կթելուց պտուկների երակները կարող են ընդլայնանալ և կովի ստինքը կփչանայ:

դ. Կովի կթներին իբրև պահապան և ստինքների մէջ մնացած կաթը կթելու համար հարկաւոր կլինի պահել աւելի թուով ծառաներ՝ այնպէս որ, եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև մեքենայի գլինը, որ բաւական մեծ է լինում, կտեսնենք որ մեքենայով կթելը անհամեմատ աւելի թանկ է նստում, քան ձեռքով կթելը:

Մեքենայի գլինը կախումն ունի կթած կովերի քանակութիւնից: Մի քանի կովեր կթելիս պէտք է գործածել ձեռքի օգահան մեքենայ (ручной воздушной насос): Երբ կովերի թիւը 50—80-ի է հասնում, անհրաժեշտ է ունենալ մի որ և է շարժիչ գործիք, այնպէս որ ամբողջ կազմութիւնը կնստի 2—3000 ռուբլի:

Որովհետև կթելու համար հնարած բոլոր գործիքները շատ անյարմարութիւններ ունին, մի քանիսը նոյն խի ժամանակի խնայողութիւն չեն անում և ստինքներից ամբողջ կաթը անկարող են մաքրել, լաւ կլինի արհամարհել այդպիսի գործիքները: Առհասարակ գիտար թէ գտնուի մի այնպիսի գործիք, որ ձեռքով կթելու նման կարողանայ օգտակար լինել միայն, ինչպէս

ասացինք, երբ ստինքի հիւանդութեան ժամանակ ձեռներով անկարելի է դառնում կթելը, կարելի կլինի գործ դնել այդ գործիքներից յարմարագոյնը:

Ամէն անգամ կով դնելիս պէտք է զգոյշ լինել և ուշադրութիւն դարձնել, թէ արդեօք այդ կովը ստինքի բորբոքում ունի՞, կամ երբեքից ունեցել է:

8) Կթելիս պէտք է աշխատել կովին (մանաւանդ երինջին) այնպէս պահել, որ հանդիստ լինի, մարդկանցից չվախենայ, առանց վրդովուելու անարգել կերպով թոյլ տայ իրեն շփելու: Բայց եթէ կովերը ինչ ինչ պատճառներից ստիպուած չեն թողնում կթելու, յամառութիւն են առնում, երբէք չպէտք է բռնել, ճշալ նոցա վերայ և կամ խփել, որով նորա աւելի կկատաղեն. աւելի լաւ կլինի շոյել նոցա և շփել կողերը: Շատերը կատաղած, զայրացած կովերի մէջքի վերայ դնում են մի թաց շորի կտոր, որով կենդանին կարճ ժամանակուայ մէջ հանդստանում է: Հողանդիւայում կթելու ժամանակ վրդովուած, անհանդիստ կովերի առջևի ոտքի մէկը բարձրացնում կամ ետևի երկու ոտքը կապում են իրար, որ չկարողանան արացել տալ, և կամ ստինքի առջևի կողմից փորի տակով մի հաստ թուկ են անցկացնում և այդ թուկի երկու ծայրերը կապում բնի վերևը. միայն շատ չպէտք է ձգել թուկը, որ կենդանին չկարողանայ հեշտութեամբ շարժել անդամները:

Այսպիսով ուրեմն ամէն կթող պէտք է համբերող լինի, հոգ տանէ, որ կթելու ժամանակ կովերը չզայրանան, չյուզուեն. երբէք չպէտք է նրանց հանդիստը վրդովել, պտուկներից պէտք է հանդարտ քաշել և առհասարակ կենդանուն յուզող բոլոր շարժառիթները հեռացնել: Կովը ջղային կենդանի է, ամէն ջղային գրգիռ ազդում է նորա արեան շրջանառութեան վերայ, և բնականապէս ալլալլուում է կաթը, որ նոյն արիւնից է կազմուում: Կովի յուզուելովը ոչ միայն կաթի յատկութիւնն է փոխուում, այլ նաև քանակը. գրգռուող կովը թէ յատկութեամբ և թէ քանակով պակաս կաթ կտայ:

9) Կթելիս երբէք չպէտք է կովերին կեր տալ և ոչ էլ տակները յարգ ցանել, որովհետև ինչպէս տեսանք, կաթի արտադրութեան վերայ որոշ չափով ազդում է նաև նոցա արամադրութիւնը: Կերի ժամանակ կովը սովորաբար գրգռուած է լինում և հանդիստ չի կազնում. այդ բանը զայրացնում է կթողին, որ շատ անգամ համբերութիւնը կորցնելով՝ սկսում է կոպտ վարուել նորա հետ, մինչդեռ յայտնի է, որ միակերպ և քաղցր

վարուեցողութիւնը հանդստութիւն է պատճառում կենդանուն և աւելացնում է կաթի քանակութիւնը: Յարգ փռելը բացի նորանից որ զբաղեցնում է կթուող կենդանուն, օգի մէջ փոշի է բարձրացնում, որ կարող է նստել կաթի վերայ և փչացնել:

10) Պէտք է կթել խաչածե, այսինքն առջևի դոյզ պտոյկներն աջը ետևի ձախի և առջևի ձախը ետևի աջ պտուկի հետ: Այս կերպ կթելուց աւելի շատ կաթ կստացուի, քան զուգահեռաբար կթելովը: Կթելիս պէտն է աշխատել բարձրից բռնել, որ կարելի լինի ճղմել նաև ստինքի մէկ մասը: Երկու պտուկներից բաւականաչափ կաթ վաղեցնելուց յետոյ հարկաւոր է թողնել և բռնել այս անգամ միւս խաչածե ընկած երկու պտուկները: այսպէս փոխ առ փոխ պէտք է կթել կովի չորս պտուկները:

11) Կթելիս հեշտութեամբ կարելի է մի կովի հիւանդութեամբ միասին վարակել. այս պատճառով պէտք է կանոն դարձնել, որ առաջ մաքուր և առողջ ստինք ունեցող կովերը կթուին և յետոյ անառողջ պտուկներ ունեցողները:

12) Իւրաքանչիւր կով կթելիս հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել, թէ արդեօք նորա կաթը կանոնաւոր, առողջ վիճակի մէջ է և որ և է նկատելի պակասութիւն չունի՞ (կաթնային աւաղ, քարեր, կարմիր դոյն և լն):

Այս կանոններով չառաջնորդուող անասնատէրը իւր ձեռքով պակասեցրած կլինի իւր ոտանալիք կաթի և կարագի քանակութիւնը:

Սովորաբար ծնելուց մօտ վեց շաբաթ առաջ դադարեցնում են կթելը. թէպէտ կան կովեր, որոնց համար կարելի է աւելի կարճ մըջոց թողնել. պէտք է կթել ընդհանրապէս այնքան ժամանակ, որքան կովը կաթ է աալիս:

Գ. Դ.

